

ชนบในบทสงคราม

หม่อมหลวงค่ายวง วราลีทิชัย*

สงครามเป็นการแสดงออกถึงความขัดแย้งทางความคิดระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคลในสังคมที่มีให้เห็นได้ในทุกยุคทุกสมัย การทำสงครามต้องอาศัยความสามารถ ความเชี่ยวชาญ ไหวพริบ และความกล้าหาญเพื่อให้ฝ่ายตนมีชัยชนะ ทำให้สงครามเป็นเรื่องที่น่าตื่นเต้น เร้าความสนใจผู้อ่าน ดังนั้นจึงสังเกตได้ว่า วรรณคดีไทยมักมีเหตุการณ์เกี่ยวกับสงครามแทรกอยู่ในเนื้อเรื่องเพื่อช่วยให้ดำเนินเรื่องและพัฒนาเรื่องไปได้ที่น่าสนใจ เปิดโอกาสให้ตัวละครเอกได้แสดงความสามารถให้เป็นທີ່ประจักษ์ อีกทั้งยังสอดคล้องกับเหตุการณ์จริงที่มักเห็นความขัดแย้งเกิดขึ้นอยู่เป็นประจำ

บทสงครามที่ปรากฏในวรรณคดีไทยบางเรื่องเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ เช่น สงครามในลิลิตยวนพ่าย และลิลิตตะเลงพ่าย แต่บทสงครามหลายเรื่องแต่งขึ้นจากจินตนาการซึ่งโดยมากจะมีลักษณะดำเนินตามชนบทั้งด้านขั้นตอนการดำเนินเรื่อง และเนื้อหา ตัวละคร แนวคิด ตลอดจนถ้อยคำสำนวน ในที่นี้จะศึกษาเฉพาะวรรณคดีที่เป็นเรื่องแต่ง เพื่อพิจารณาว่าการแต่งบทสงครามที่มีลักษณะซ้ำๆ แสดงให้เห็นว่ามีการสืบทอดเป็นชนบนี้มีขั้นตอนวิธีการแต่งในองค์ประกอบหลักและรายละเอียดอย่างไร ชนบเหล่านี้มีอิทธิพลต่อสังคมหรือไม่ นอกจากนี้การกำหนดชนบในบทสงครามไว้ในเนื้อเรื่องมีผลต่อการสื่อความหมาย ความคิด อารมณ์ความรู้สึกระหว่างผู้แต่งกับผู้อ่านอย่างไร ดังจะได้วิเคราะห์ให้เห็นในประเด็นต่างๆ ดังนี้

๑. ชนบด้านการลำดับเรื่องและเนื้อหาของบทสงคราม
๒. ชนบด้านการสร้างตัวละครและบทบาทตัวละครในบทสงคราม
๓. ชนบทางความคิดในบทสงคราม
๔. บทสรุป: ความขัดแย้งระหว่างความจริงกับชนบในบทสงคราม

*อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

๑. ขนบด้านการลำดับเรื่องและเนื้อหาของบทสงคราม

บทสงครามในวรรณคดีเรื่องแต่งซึ่งนำมาศึกษานี้จะพิจารณาเฉพาะตอนที่เป็นเหตุการณ์สงคราม โดยเริ่มต้นตั้งแต่การเกริ่นนำเล่าความเป็นมาของตัวละครหรือเมืองคู่สงครามจนกระทั่งสงครามยุติในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง อาจเป็นการพักรบชั่วคราวหรือถึงขั้นรู้แพ้รู้ชนะ ถ้าเป็นเรื่องขนาดยาวอาจมีเหตุการณ์อื่นที่ไม่เกี่ยวกับสงครามเข้ามาแทรก เช่น เรื่องชีวิตของตัวละครในด้านอื่น ก็จะไม่นำมากล่าวถึงในที่นี้

จากการวิเคราะห์จะเห็นได้ว่าผู้แต่งจัดเรียงลำดับเรื่องและกำหนดเนื้อหาแต่ละตอนให้มีลักษณะเป็นการสืบชนบดังนี้

๑.๑ ความเป็นมาของตัวละครหรือเมืองคู่สงคราม ในกรณีที่เป็นเรื่องแต่งขนาดยาว มีเหตุการณ์ที่ซับซ้อนและตัวละครจำนวนมาก เช่น เรื่อง *รามเกียรติ์* เรื่อง *ขุนช้างขุนแผน* เรื่อง *อิเหนา* และมักมีบทสงครามแทรกอยู่หลายตอน ผู้แต่งจะเกริ่นนำเล่าความเป็นมาของตัวละครและความเป็นมาของเมืองคู่สงครามในเหตุการณ์ตอนนั้น เพื่อปูพื้นให้อ่านเกิดความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างตัวละครที่มีบทบาทในบทสงครามรวมถึงรายละเอียดเกี่ยวกับเมืองของตัวละครเหล่านั้นต่อไป เช่น เรื่อง *อิเหนา* กล่าวถึงท้าวกะหมังกุหนิงมีโอรส คือ วิชาสะก่า มีอนุชา ๒ องค์ คือ ท้าวปาหยัน มีธิดา คือ ระเด่นรัตนารัตติกาลและระเด่นรัตนาวาตี กับท้าวประหม่นสลัด มีโอรส คือ วิชากะระตา และธิดา คือ บุษบาวิลิศ การเล่าความเป็นมาเพื่อให้อ่านเข้าใจว่าเพราะเหตุใดท้าวปาหยันกับท้าวประหม่นสลัดจึงยกกองทัพมาช่วยท้าวกะหมังกุหนิงสู้รบกับเมืองดาหา

๑.๒ สาเหตุของสงคราม เป็นการปูพื้นเพื่อให้ทราบสาเหตุใดจึงเกิดสงครามขึ้น เพราะตามปกติถ้าไม่มีเหตุอะไรก็คงไม่มีบ้านเมืองโดยยากก่อสงคราม เพราะเป็นเรื่องที่เสี่ยงเสียทรัพยากรชีวิตสิน และโอกาสที่ได้ทำมาหากินตามปกติ สงครามมักมีสาเหตุมาจากความละโมภของมนุษย์ ต้องการแสดงอำนาจหรือต้องการครอบครองทรัพยากรสมบัติมีค่า หนิงงาม ดินแดน ตลอดจนผลประโยชน์ของฝ่ายตรงข้าม เช่น เรื่อง *อุเทนคำฉันท์* ท้าวอุเทนถูกชิงพิณที่ใช้ติดเรียกช้างได้ เรื่อง *พระอภัยมณี* กษัตริย์เมืองต่างๆ ยกกองทัพมารบกับพระอภัยมณีเพราะหวังจะได้ครอบครองตราหนูและครองคู่กับนางละเวง โอรสของนางละเวงช่วงชิงโคตรเพชรคืนจากนางเสาวคนธ์ แต่ถ้าไม่ใช่สาเหตุเหล่านี้ สงครามอาจเกิดจากการถูกยุยงปลุกปั่นหรือความเข้าใจผิด เช่น เรื่อง

รามเกียรติ์ นางสำมะนักศึกษาอุยงทูต ขร ตริเศียร ผู้เป็นเชษฐาว่าพระรามรังแกนาง
ให้ยกกองทัพไปปราบพระราม

๑.๓ การประิษาหาหรือเพื่อจัดเตรียมทัพ การจัดเตรียมทัพมีทั้งฝ่ายที่
ก่อสงครามและฝ่ายตั้งรับ เนื่องจากการสงครามเป็นเรื่องสำคัญเพราะมิใช่เป็นเพียง
เรื่องสำหรับผู้ปกครองเท่านั้น แต่เป็นความเป็นความตายของบ้านเมือง จึงต้องมีการ
ประิษาหาหรืออย่างรอบคอบในการคัดเลือกแม่ทัพ พิจารณาวีรยัทำสงคราม เกณฑ์ไพร่พล
เตรียมอาวุธยุทโธปกรณ์ ตลอดจนพาหนะในการรบ

๑.๔ การออกเดินทัพ ประกอบด้วยขั้นตอนหรือบทต่างๆตามลำดับดังนี้
บทสระสรงทรงเครื่อง เป็นบทอาบน้ำแต่งกายของแม่ทัพก่อนเคลื่อนทัพ เป็น
การเตรียมตัวของแม่ทัพก่อนออกสงคราม แม้ว่าในวรรณคดีไทยเรื่องอื่นจะมีบทสระสรง
ทรงเครื่อง แต่ในบทสงครามจะเน้นการสวมเครื่องแต่งกายที่มีความสอดคล้องกับการออก
สงคราม ทั้งการพกอาวุธ เครื่องป้องกัน และเครื่องรางของขลัง เช่น เรื่องพระอภัยมณี
การแต่งกายของสินสมุทร

สอดสนับเพลาขนกนึ่งยกแย่ง

ทั้งผ้าทิพย์ขลิบทองฉลขององค์

ใส่ห้อยหน้าตาขุนชายกนก

คาดปั้นเหน่งเปล่งเม็ดเพชรรัตน์

ใส่กรอบนวมสวมประดับสำหรับยุทธ์

ทองกรเพชรเจ็ดคู่ลั่นดงาม

ช่วยจัดแจงจีบวางไว้หางหงส์

กระสันทรงสายสอดพิรอดรัด

ชายแครงปกเพลาพรายปลายสลับ

ประจงจัดเจียรบาดตาดเงินงาม

สังวาลนุชราเรืองเหลืออร่าม

เครื่องทรงครามครบอย่างล้ำางตา

(สุนทรโวหาร [ภู่], ๒๕๐๖, น.๒๘๑ - ๒๘๒)

เรื่องขุนช้างขุนแผน การแต่งกายของขุนแผนกับพลายงาม

นุ่งผ้าตามตำราวรรณคดี

เลือกลงเลขยันต์ใส่ชั้นใน

เข็มขัดลงยันต์คาดสะอาดงาม

เสื้อนอกดอกใหญ่ทองอร่าม

(ศิลปากร, ๒๕๑๓, น.๖๙๔ - ๖๙๕)

บทลา บทอวยพร มี ๒ กรณีย

กรณียแรก คือการล่ำลากันในครอบครัว หรือคู่รักล่ำลากัน เพราะการเดินทาง
ไปทำสงครามเป็นการเดินทางไกลต้องลำบากตรากตรำ ไม่สะดวกสบายเหมือนอยู่

ในเมือง อาจไม่สบายหรือเสียชีวิต ไม่ได้พบเห็นกันอีก ก่อความอาลัยให้แก่ผู้ไป สงครามและครอบครัวที่อยู่ข้างหลังเป็นอันมาก จึงต้องมีการล่ำลา ราพึงรำพันแสดงความห่วงใย และอวยพรให้ปลอดภัยจากภัยทั้งปวงที่ต้องเผชิญต่อไป เช่น เรื่อง ขุนช้างขุนแผน พลายแก้วล่ำลายนางพิม แสดงความโศกเศร้าที่ต้องจากกัน และ ผาฝิ่งนางพิมกับนางศรีประจัน

กรณีที่สอง คือการทูลลากษัตริย์ หรือลาผู้บังคับบัญชา เพื่อไปปฏิบัติหน้าที่ ต่อบ้านเมือง กษัตริย์จะประทานพรเพื่อเป็นกำลังใจให้หาหนทางในการต่อสู้กับข้าศึก เช่น เรื่องพระอภัยมณี ท้าวทศวงศ์ส่งศรีสุวรรณไปทัพ อวยพรให้มีชัยชนะและ เตือนไม่ให้ประมาท หรือ เรื่องขุนช้างขุนแผน พระพันวษาเสด็จออกให้ขุนแผนเข้าเฝ้า รับอาวูรและเสื้อผ้า ทรงอวยพรให้ชนะศึก

บทชมกระบวนทัพ มีแทรกอยู่เพื่อแสดงแสนยานุภาพของกองทัพ การเป็นทัพใหญ่ มีรีพล พาหนะยุทธโศปกรณ์จำนวนมาก จึงต้องจัดแบ่งกระบวนทัพเป็นระเบียบ ตามปกติแบ่งเป็น ๔ เหล่า ได้แก่ กระบวนช้าง ม้า รถ และพลเดินเท้า ซึ่งจะกล่าวถึงอย่างครบถ้วนหรือไม่ขึ้นขึ้นอยู่กับระดับของแม่ทัพหรือขนาดของกองทัพ วิจารณ์กระบวนตกแต่งธงทิวมีสีลั่นดงาม มีเสียงโห่ร้อง เสียงเครื่องประโคม เช่น มโหรี กลอง แตร สังข์ดังสนั่น แสดงความพร้อมและยินดีรบ ดูเป็นกองทัพที่น่าเกรงขาม เช่น เรื่องอิเหนา การจัดทัพของเมืองสิงห์ดลสำหรับที่จะยกไปช่วยเมืองดานา

เลือกเหล่าอาสาส่วนกล้าหาญ	วิชาการโล่เขนเจนจบ
แปดหมื่นพันสกรรจ์ครันครบ	เคยรุกรบไพร่มีฝีมือ
ไพร่นายชำนาญในการยุทธ์	เลือกหาอาวูรสำหรับถือ
ทดลองคะนองศึกฝึกปรือ	แต่ออกชื่อไพร่ก็ดีใจ
ตั้งกองเต็มท้องสนามนอก	ทวนธงดาบหอกออกไล่
ม้าช้างต่างตรวจเตรียมไว้	ปืนใหญ่ใส่ล้อลากมา
เกณฑ์ถ้วนกระบวนทัพหน้าหลัง	พร้อมพรังปักข้ายปักขวา
ผูกสินธพประทับกับเกยลา	คอยท่ารบเสด็จจรลี

(พุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๔๓, น.๒๖๒)

บทบรรยายพิธีกรรมเกี่ยวกับกองทัพ พิธีกรรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่ปฏิบัติกัน อยู่จริงก่อนออกเดินทัพ มีทั้งพิธีทางพุทธศาสนาและพิธีทางไสยศาสตร์ เช่น ดัดไม้

ข่มนาม เบิกโขลกนทวาร ดูฤกษ์ยาม พระสงฆ์สวดอวยพรและประพรมน้ำพระพุทธรณ์ เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่กองทัพ ต่อจากนั้นก็เคลื่อนพลตามฤกษ์ยาม และหาชัยภูมิ ที่ดีในการตั้งค่ายตั้งทัพตามตำราพิชัยสงครามต่อไป เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน เมื่อ ขุนแผนออกเดินทัพมีการดูฤกษ์ยามและประกอบพิธีทางพุทธศาสนา

พระโหราหาฤกษ์แล้วทูลพลัน

ขึ้นเจ็ดค่านั้นเป็นเศษห้า

ได้ฤกษ์เบิกพยุหเสนา

เวลาสี่โมงเช้าก้านาที่

ปลอดทั้งผืนลวงห้วงวัน

ยามนั้นได้เมื่อพระฤกษ์

แค้นขัดมัดมือลิงกาลี

จะไปตีบ้านเมืองย้อมมิชัย

(ศิลปากร, ๒๕๑๓, น.๖๑๙)

ครานั้นขุนแผนแสนศักดา

ดูท้องฟ้าเห็นจรัสรัศมี

สบยามตามตำราว่าฤกษ์ดี

ส่งให้ตีฆ้องชัยไว้เดโช

ยกจากวัดใหม่ชัยชุมพล

พวกพลพลพร้อมพร้อมทั้งให้

พระสงฆ์สวดชัยยันโต

ออกไพร่สามต้นขับพลมา

(ศิลปากร, ๒๕๑๓, น.๖๒๔)

๑.๕ การรบ ประกอบด้วยขั้นตอนหรือบทต่างๆ ตามลำดับดังนี้

กองทัพหน้าปะทะกัน หลายเรื่องกล่าวว่าการที่กองทัพหน้าปะทะกับกองทัพ ของฝ่ายตรงข้ามเป็นเหมือนการประลองกำลังหรือหยั่งเชิงก่อนที่จะกองทัพหลวงหรือแม่ทัพ จะรบกันต่อไป ซึ่งถ้าการรบของกองทัพหน้าไม่เป็นผลก็อาจมีการเจรจาหยั่งเชิงหรือ หายยุทธวิธีอื่นๆ มาใช้เพื่อให้ฝ่ายตนเป็นผู้ชนะ

บทเจรจาทำรบ ตัวละครที่เป็นแม่ทัพอาจรู้จักกันมาก่อน หรืออาจจะ ไม่รู้จักกัน จึงจำเป็นต้องสอบถามชื่อเสียงเรียงนาม แต่วิธีการถามนั้นไม่เพียง แต่อยากรู้เท่านั้น แต่จะถามไปถึงวงศ์ตระกูล ครูอาจารย์ที่สอนวิธีรบ โดยมีจุดประสงค์ หลักในการหาข้อสับสนประมาทในเรื่องต่างๆ เช่น ฝีมือ อายุ ประสบการณ์ รูปร่าง บอบบางแบบสตรี ขาดกำลังต่อสู้ หรือใช้ความเปรียบให้เห็นความด้อยกว่า เช่น เป็นหิงห้อยคิดแข่งแสงอาทิตย์ เป็นแมงเม่าบินเข้ากองไฟ เป็นกวางอาหาญมา สู้เสือ เพื่อเป็นการยั่วยุให้อีกฝ่ายหนึ่งโกรธ เข้ารุกรบใหม่ และกระทำการต่างๆ อย่างหุนหันพลันแล่น ทำให้ฝ่ายตนได้เปรียบ ช่วยให้การรบดำเนินไปอย่างรวดเร็ว และสิ้นสุดลงตามที่ประสงค์ เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน แสนตรีเพชรกล้าเจรจาสอบถาม

และสบประมาทหลายงาม เพื่อยั่วยุให้ต่อสู้

เจ้าหนุ่มน้อยนี้หรือชื่อพลาญงาม
 ตละแกล้งหล่อเหลาเพราพริ้ง
 จะเปรียบลูกก็อ่อนกว่าลูกเล็ก
 ไม่ควรจะรบสู้กับปู่ตา

ช่างสมรูปสมนามดงามยิ่ง
 รูปร่างอย่างผู้หญิงพริ้งพวยตา
 จะเปรียบหลานพานจะเด็กกว่าหลานข้า
 กลับไปบอกบิดามารอนราญ

(ศิลปากร, ๒๕๑๓, น.๗๐๑ - ๗๐๒)

บทพรรณนาการรบ การพรรณนาภาพการรบที่ทวีความเข้มข้นรุนแรงขึ้น อันเป็นผลมาจากการทำร้ายกันและความโกรธของแม่ทัพ เป็นการต่อสู้ของกองทัพหลวง ที่ต่อสู้กันไปจนกว่าจะรู้แพ้รู้ชนะ หรือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งขอพักรบหรือหย่าศึก เป็นอันสิ้นสุด บทสงคราม ในช่วงที่กองทัพปะทะกันและบทพรรณนาการรบ ผู้แต่งมักแทรกวิธีรบและ กลศึกเป็นระยะๆ เพื่อให้เนื้อเรื่องน่าติดตาม สอดคล้องกับการทำสงครามตามความเป็นจริง เช่น การใช้ไส้ศึกในเรื่อง *รามเกียรติ์* พิกากเป็นไส้ศึก ในเรื่อง *สามัคคีเภทคำฉันท์* วัสสการพราหมณ์เป็นไส้ศึก* การใช้กองซุ่มโจมตีและตีกระหนาบในเรื่อง *พระอภัยมณี* การรวมญาติมาร่วมรบในเรื่อง *รามเกียรติ์* เรื่อง *อิเหนา* และเรื่อง *พระอภัยมณี* กองทัพของทั้งสองฝ่ายมักแสดงความกล้าหาญ ความอึกเหิม และรบอย่างจริงจัง ภาพการรบ จึงดูเดือดร้อนแรง แต่จะรบอย่างมีแบบแผน คือ ต่อกันด้วยอาวุธและใช้พาหนะ ประเภทเดียวกัน เช่น พลดาบสู้กับพลดาบ พลม้าสู้กับพลม้า ถือว่าเป็นการรบอย่าง มีศักดิ์ศรีสมเป็นชายชาติวีร

*การเป็นไส้ศึกของพิกากและวัสสการพราหมณ์มีข้อแตกต่างกัน ในกรณีของพิกาก พระอิศวรส่งพิกากมาเป็นไส้ศึกให้พระรามโดยให้กำเนิดเป็นอนุชาของทศกัณฐ์ เมื่อพิกากถูกขับออกจากเมืองจึงนำความลับตลอดจนข้อมูลของฝ่ายอสูรไปใช้เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระราม ส่วนวัสสการพราหมณ์นั้น พระเจ้าอชาตศัตรูทำให้เป็นกวีและขับออกจากเมือง เมื่อวัสสการพราหมณ์เข้าเมืองเวสาลีได้ ก็ไปรับราชการกับเหล่ากษัตริย์ลิจจวี และยุแหย่บรรดาโอรสตลอดจนเหล่ากษัตริย์ลิจจวีให้แตกความสามัคคีกัน พระเจ้าอชาตศัตรูจึงตีเมืองเวสาลีได้สมดังประสงค์ พิกากและวัสสการพราหมณ์มีความแตกต่างกันด้วยว่า พิกากนั้นเมื่อมาเกิดเป็นอนุชาของทศกัณฐ์ก็มีได้ตั้งใจจะเป็นไส้ศึกแต่เพราะเหตุที่พระอิศวรส่งมาประการหนึ่งและความจำเป็นที่ถูกเชษฐาเนรเทศประการหนึ่ง พิกากจึงต้องกลายมาเป็นที่ปรึกษาให้พระราม พิกากจึงมิได้มีเจตนามุ่งร้ายต่อทศกัณฐ์แต่อย่างใด ส่วนวัสสการพราหมณ์นั้น มาแคว้นวัชชีด้วยอุบายเพื่อมุ่งทำลายความสามัคคีของเหล่ากษัตริย์ลิจจวีอย่างแท้จริง

นอกจากนี้แล้ว ยังมีบทอื่นๆ ที่ปรากฏแทรกอยู่ ซึ่งช่วยให้บทสงครามมีความซับซ้อน และมีรสสนุกสนานยิ่งขึ้น หากแต่ปรากฏไม่สม่ำเสมอเท่าลำดับเรื่องหลักของบทสงครามที่กล่าวมาข้างต้น บทเหล่านั้นได้แก่

บทคร่ำครวญหรือนิราศ เป็นผลจากความอาลัยในการที่ต้องจากกัน บทคร่ำครวญนี้มักปรากฏในช่วงก่อนไปทัพบ้าง หรือแทรกอยู่ระหว่างการเดินทางบ้าง เมื่อพบเห็นสิ่งใดก็นำมาเชื่อมโยงชวนให้นึกถึงคนรักได้ทั้งสิ้น เช่น เรื่องรามเกียรติ์ บทครวญก่อนออกรบของอินทรีชิตถึงชนนีและชายา และ เรื่องขุนช้างขุนแผน บทครวญระหว่างเดินทางไปรบของพลายงามถึงศรีมาลาคนรัก การแทรกบทคร่ำครวญนี้เป็นการเสริมอารมณ์ของบทสงครามให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และยังสอดคล้องกับการพลัดพรากกันซึ่งอาจเกิดขึ้นในชีวิตจริงได้

เหตุการณ์หรือความฝันที่เป็นลาง มีทั้งลางดีและลางร้ายซึ่งบอกถึงโชคชะตาของตัวละครเอก ซึ่งนอกจากจะต้องแทรกไว้ตามความเชื่อของคนไทยแล้ว ลางเหล่านี้ยังแนะนำให้ทราบล่วงหน้าว่าจะเกิดเหตุการณ์ใดในชีวิตของตัวละครต่อไปในอนาคต ผู้แต่งจึงมักแทรกลางเหล่านี้ไว้ในตอนก่อนออกเดินทาง หรือก่อนที่จะรบกับฝ่ายตรงข้าม เช่น เรื่องรามเกียรติ์ ทัพกุมภกรรณเกิดลางร้ายเมื่อยกไปปราบพระราม ลางต่างๆ นี้ แสดงให้เห็นว่ากุมภกรรณจะต้องเสียชีวิต

ทั้งรถที่พระยามารทรง
ราชสีห์ซึ่งเทียมมาทั้งพัน
ผิภูตทั้งสีส่ำแดงกาย
กาแรงบินว่อนร่อนมา
พิณพาทย์เกร็งไม่มีเสียง
รงทิวก็ไม้ปลิวสะบัดใบ

กำกมไม่สะเทือนเลื่อนลั่น
หน้านันก็กลับเป็นหน้าลา
เดินคล้ายผ่านทางขวางหน้า
ถาปถาโอบลงที่ธงชัย
ลำเนียงพลโห่ตั้งร้องไห้
โขมดไพร่กูร้องเยือกเย็น

(พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, ๒๕๐๗, เล.๒ น.๕๒๙)

ความเชื่อหรือลางเหล่านี้เป็นเรื่องที่สอดคล้องกับบทบรรยายพิธีทางไสยศาสตร์ ซึ่งช่วยผู้อ่านให้คาดการณ์ได้ว่ากองทัพจะมีชัยหรือปราชัย

บทพรรณนาความกลัวของนางเอกหรือราชบุร มักปรากฏแทรกตอนมีศึกมาประชิดพระนครหรือประชิดตัว การพรรณนาความหวาดกลัวมักตรงข้ามกับบุคลิก

และการแสดงออกของพระเอก เป็นการเปรียบเทียบให้เห็นคุณสมบัติของพระเอก ในด้านความกล้าหาญ ไม่หวั่นเกรงศัตรูหรือภัยอันตรายใดๆ เช่น เรื่องควาวิ นางจันทร์สุดา กลัวกองทัพของไวยหัต แต่ควาวิไม่กลัวทั้งที่ต้องต่อสู้แต่เพียงลำพัง

การที่บทสงครามจะดำเนินตามลำดับเรื่องทุกขั้นตอนหรือปรากฏเฉพาะบาง ตอนนั้นขึ้นอยู่กับความซับซ้อนของเรื่องและวัตถุประสงค์ในการแต่ง หากเนื้อเรื่องของ บทสงครามไม่ซับซ้อนอาจเรียงลำดับเรื่องได้ครบทุกขั้นตอน เช่น เรื่องอนิรุทธคำฉันท์ แต่ถ้า ในเรื่องประกอบด้วยเหตุการณ์ที่ซับซ้อน หรือผู้แต่งประสงค์จะแต่งเป็นวรรณคดีสำหรับการเล่า การอ่าน ไม่ใช่เพื่อการแสดง จำเป็นต้องดำเนินเรื่องกระชับรวดเร็วทันใจ ลำดับ ขั้นตอนของชนบเหล่านี้ก็จะถูกตัดทอนไป คงไว้แต่ส่วนที่เป็นเหตุการณ์สำคัญเท่านั้น เช่น เรื่องพระอภัยมณี เน้นการจัดเตรียมทัพและการสู้รบมากกว่าบทอื่น

๒. ขนบด้านการสร้างตัวละครและบทบาทของตัวละครในบทสงคราม

เนื่องจากสงครามเป็นความขัดแย้งระหว่างชุมชน ตัวละครในบทสงครามจึง ประกอบด้วยบุคคลหลายกลุ่ม แต่ละกลุ่มถูกกำหนดให้มีหน้าที่และบทบาทอย่างชัดเจน ต่างๆ กันไป บางกลุ่มทำหน้าที่วางแผนเตรียมการแต่ไม่ได้ติดตามไปในกองทัพ แต่บาง กลุ่มต้องไปทำหน้าที่ในสนามรบซึ่งมีหน้าที่แบ่งย่อยออกไปได้อีก การจัดแบ่งกลุ่มตัวละคร ตามหน้าที่และบทบาทในสงครามที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องแต่งมีลักษณะเป็นชนบ มีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ แม่ทัพ เป็นตัวละครที่สำคัญที่สุดในกองทัพ เพราะแม่ทัพจะทำหน้าที่เป็น ทั้งผู้นำทางความคิด ผู้นำทางการรบและเป็นศูนย์รวมใจให้ทหารอีกheim กล้าประจัญบาน และรบอย่างถวายชีวิต การรบจะดุเดือดเพียงใด จะรบชนะหรือไม่ขึ้นอยู่กับฝีมือ สติปัญญา และการบัญชาการของแม่ทัพ การทำสงครามที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่อง แต่งของไทยจึงมุ่งจับหรือประหารแม่ทัพซึ่งเป็นต้นคิดเสีย กองทัพย่อมต้องยอมจำนน และแตกพ่ายไป ไม่เคยปรากฏว่ามีไพร่พลยืนหยัดต่อสู้โดยปราศจากแม่ทัพได้

ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นแม่ทัพมักเป็นกษัตริย์ หรือไม่ก็จะมีบัญชาให้พระโอรส พระอนุชา หรือขุนนางที่มีฝีมือเป็นแม่ทัพแทนพระองค์ ทั้งนี้จะพิจารณาว่าแม่ทัพทั้งสองฝ่าย มีฐานะเสมอกันหรือไม่ หากฝ่ายตรงข้ามมีสถานะภาพต่ำกว่าไม่คู่ควรที่จะรบกับ กษัตริย์ก็จะส่งบุคคลที่มีฐานะระดับเดียวกันออกรบแทน เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน

ขุนแผนเป็นแม่ทัพไปรบกับพระเจ้าเชียงใหม่แทนพระพันวษา เพราะถือว่าเชียงใหม่เป็นเมืองขนาดเล็กไม่สำคัญเท่ากรุงศรีอยุธยา เรื่องรามเกียรติ์ พระรามและทศกัณฐ์ต่างผลัดกันส่งโอธพ อนุชา และทหารเอกไปรบกัน จนกระทั่งถึงศึกสำคัญซึ่งเรื่องดำเนินมาถึงจุดเข้มข้นที่สุด กษัตริย์ทั้งสองฝ่ายจึงเป็นแม่ทัพเอง มิใช่เพียงแม่ทัพเท่านั้นแต่ขุนนางในระดับต่างๆ ที่จะจับคู่สู้รบกัน ผู้แต่งก็ยิ่งกำหนดให้มีสถานภาพเสมอกัน เช่น เรื่องอิเหนา อิเหนารบกับท้าวกะหมังกุหนิงผู้เป็นพระบิดา สังคามาระตารบกับวิหยาสะก่าผู้เป็นโอธพตามฐานะ

เนื่องจากการสงครามประกอบด้วยกองทัพ ๒ ฝ่ายที่พยายามต่อสู้เอาชนะกัน เมื่อฝ่ายหนึ่งถูกกำหนดให้เป็นพระเอก อีกฝ่ายย่อมกลายเป็นปรปักษ์ไปโดยปริยาย ตัวละครแต่ละฝ่ายจะมีลักษณะหน้าที่และบทบาทที่กำหนดให้ดำเนินตามชนบดังนี้

แม่ทัพที่เป็นพระเอก มีลักษณะเป็นชายในอุดมคติเช่นที่ปรากฏในวรรณคดีไทยทั่วไป คือ ถึงพร้อมด้วยรูปสมบัติ และทรัพย์สมบัติ งามพร้อมทั้งรูปลักษณะภายนอกและจิตใจ แต่จะต้องมีลักษณะของพระเอกในบทสงครามซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะที่นิยมสร้างกันมาจนเป็นชนบ

ประการแรก คือ เป็นผู้มีความรู้ มีฝีมือทางการรบเป็นเยี่ยม ซึ่งอาจได้จากการศึกษาดำรงเกี่ยวกับการรบ หรือมีบุญญาธิการ เป็นเทพ มีเทพคอยช่วยเหลือ หรือได้พรวิเศษให้มีฤทธิ์อำนาจ เชี่ยวชาญการสงคราม พระเอกหลายเรื่องมีอาวุธวิเศษมีอำนาจสูงติดตัวมาทำให้ได้เปรียบคู่ต่อสู้ เช่น เรื่องอิเหนา อิเหนาเป็นนัศดาของท้าวปะตาระกาหลา มีกริขเทพเป็นอาวุธวิเศษ

ประการต่อมา คือ มีความสามารถในการบังคับบัญชา วางแผนการรบ เอาชนะศึกได้ รู้จักเลือกใช้คนดีมีฝีมือ มีศิลปะในการครองใจคน คำนึงถึงทุกข์สุขของผู้ใต้บังคับบัญชา เช่น เรื่องรามเกียรติ์ พระรามช่วยเหลือพระลักษมณ์และหนุมานที่เป็นเหมือนแขนขวาแขนซ้าย และช่วยเหลือพิเภกซึ่งเป็นที่ปรึกษายามที่ตัวละครเหล่านี้นตกที่นั่งลำบาก ทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชาซาบซึ้งใจ เกิดความจงรักภักดีและรบอย่างถวายชีวิต เรื่องพระอภัยมณี พระอภัยมณีเป็นผู้คิดแผนการรบ ส่วนศรีสุวรรณกับสินสมุทรซึ่งมีฝีมือทางการต่อสู้เป็นฝ่ายออกรบ

แม่ทัพฝ่ายปรปักษ์ เป็นฝ่ายตรงข้ามกับพระเอก ผู้แต่งจึงสร้างให้มีลักษณะบางประการที่ตรงข้ามกับพระเอกเพื่อเสริมคุณสมบัติของพระเอกให้เด่นยิ่งขึ้น การ

สร้างตัวละครฝ่ายปักษ์ก็จะดำเนินตามขนบเช่นกัน พิจารณาจากรูปร่าง ลักษณะ บุคลิก และหน้าที่บทบาทจัดเป็นกลุ่มได้ดังนี้

กลุ่มแรก เป็นแม่ทัพที่มีลักษณะด้อยกว่าพระเอกทุกอย่าง ทั้งรูปร่างหน้าตา บุคลิก อุปนิสัยใจคอ อายุ ฝีมือ ฤทธิ์ อำนาจ ความเชี่ยวชาญการสงคราม เช่น เรื่อง *พระอภัยมณี* เจ้าลมานมีพันแหลมเหมือนลิง ुर้าย ชอบเสวยของสดของคาว มีลักษณะ สร้างตัวละครคล้ายมนุษย์ปนกับสัตว์ เรื่อง *คาวี* ไวยทัตมีฝีมือการรบเป็นรองคาวีจึงต้อง เตรียมเครื่องรางของขลัง เสวมน้ำจันทย์ยอมใจก่อนออกรบ นอกจากนี้มักใช้วิธีรบ ที่แสดงว่าขาดคุณธรรม เช่น การยกทัพหรือยกพวกกรุมทำร้ายพระเอก เช่น เรื่อง *อุเทน คำฉันท์* พระยาจันทาบัญชาให้ทหารรุมจับท้าวอุเทนเพื่อชิงพิน เรื่อง *คาวี* ไวยทัต บัญชาให้ทหารรุมจับคาวี ต่างจากแม่ทัพที่เป็นพระเอกจะนิยมการสู้แบบตัวต่อตัวอย่าง สมศักดิ์ศรี

กลุ่มต่อมา เป็นแม่ทัพที่มีฝีมือดี ทดเทียมหรือน่าจะเหนือกว่าพระเอก เช่น เรื่อง *รามเกียรติ์* ทศกัณฐ์เป็นวงศ์พรหมมี ๑๐ เศียร ๒๐ กร และเป็นยักษ์ ย่อมมีฤทธิ์ อำนาจมากกว่ามนุษย์ธรรมดาอย่างพระราม กุมภกรรณก็เป็นยักษ์ที่สืบเชื้อสายจากพรหม เช่นกันจึงไม่กลัวกองทัพของพระรามที่ประกอบด้วยมนุษย์และวานร นอกจากนี้อาจจะ มีวิชาดี มีครุฑ มีประสบการณ์การรบอย่างโชกโชนเพราะมีอายุมากกว่าพระเอก ซึ่งมักเป็นหนุ่มน้อย เช่น เรื่อง *ขุนช้างขุนแผน* แสนตรีเพชรกล้ามี่เชื้อสายท้าวคำแมน เป็นทหารลานนาที่มีความสามารถสูง ไม่มีใครสู้ได้ เป็นศิษย์ของพระครูศรีแก้วฟ้าที่เขา คำถ้ำวาวแดง ซึ่งมีชื่อเสียงเลื่องลือและมีประสบการณ์ด้านการต่อสู้ ทำให้ทั้งฝ่ายปักษ์ และผู้อ่านเข้าใจว่าฝ่ายปักษ์จะเป็นฝ่ายได้เปรียบ การสร้างแม่ทัพฝ่ายปักษ์ที่มีความ สามารถสูงเหมาะสมที่จะเป็นคู่ต่อสู้ของพระเอกนี้ มักไม่เน้นความงามเกี่ยวกับ รูปลักษณ์เท่าใด แต่เน้นที่ฝีมือ พลังอำนาจ หากพระเอกไม่มีความสามารถพอตัวก็ อาจเพลี่ยงพล้ำได้ แต่ถ้าพระเอกเป็นฝ่ายชนะก็จะเป็นเกียรติอย่างสูงและเป็นที่ยอมรับของ แม่ทัพฝ่ายปักษ์บางเรื่องก็ไม่ได้ชี้ชัด เช่น อุศเรนในเรื่อง *พระอภัยมณี* หรือบางทีอาจจะ หล่อเหลา เช่น วิชาสะก่าในเรื่อง *อิเหนา* ที่แม้แต่อิเหนาซึ่งเป็นพระเอกก็ยังชมว่ารูปงาม

เนื่องจากขนบของการสร้างแม่ทัพฝ่ายปักษ์เป็นไปเพื่อยกย่องคุณสมบัติ ของพระเอก ดังนั้นไม่ว่าการรบจะยืดเยื้อ ยากเย็นเพียงใด พระเอกยอมเป็นฝ่าย มีชัยชนะเหนือแม่ทัพฝ่ายปักษ์เสมอ

แม่ทัพหญิง แม่ทัพหญิงเป็นตัวละครอีกกลุ่มหนึ่งที่ควรกล่าวถึง ส่วนใหญ่ปรากฏในเรื่องพระอภัยมณี ไม่ว่าจะเป็นแม่ทัพที่เป็นนางเอกหรือฝ่ายปรปักษ์ก็ตาม ผู้แต่งมักสร้างแม่ทัพหญิงเหล่านี้มีลักษณะและคุณสมบัติเป็นนักรบเช่นเดียวกับแม่ทัพชาย กล่าวคือ ต้องได้ศึกษาดำรงเกี่ยวกับการทำสงคราม มีความรู้และมีฝีมือในการรบ รู้กลศึก การวางแผนการรบและแสดงสติปัญญาในการรบให้ประจักษ์เช่นเดียวกับชาย ตัวอย่างเช่น นางสุวรรณมาลีช่วยสินสมุทรเตรียมทัพพบกับอุศเรน มีข้อความสะท้อนว่า แม่นางจะมีฝีมือในการต่อสู้ไม่ด้อยเทียมสินสมุทร แต่นางรู้จักวางแผนการรบเป็นอย่างดี

เที่ยวเดินดูหมู่พลพลรบ
กระบวนตั้งดั่งพระยาเหราแรง
แล้วแลดูโยธาลังกาตั้ง
มีหันทางวางเขี้ยวดูเกี่ยวกับ
ด้วยโถมตรูรู้พิชัยสงครามครบ
ด้วยนาศมีแต่กายฝ่ายเหรา

แข่งสมทบหมู่ทหารชาญกำแหง
จะวัดแวงไพร่ไม่หนีทัน
เป็นกำลังนาคราชจะผาดผัน
คอยรัดพันไพร่ดังจินดา
กระบวนรบเห็นจะแพ้เฮอร์สา
มีบาทราวีคงมีชัย

(สุนทรโวหาร [ฎ], ๒๕๐๖, ๓.๑ น.๒๔๒)

นางสุวรรณมาลีสอนสินสมุทรให้ดูเมฆ เพื่อให้พิจารณาเลือกใช้วิธีรบที่เหมาะสม

นางเมินเมียงเคียงกระบี่สอนเฮอร์ส
ยกออกรบทัพปลั่งกายหาให้คิด
ให้รบสู้ดูกำลังลำพังตน

เห็นเมฆหมดลมตั้งกำบังบน
จวดยเพลิงติดลมพัดจะขัดสน
ต่ออัปจนเจ้าจึงโถมออกโรมรัน

(สุนทรโวหาร [ฎ], ๒๕๐๖, ๓.๑ น. ๒๔๓)

นางละเวงเกณฑ์ทัพและนัดแนะแผนการรบเพื่อปล้นค่ายเวลากลางคืน

แล้วเร่งลากปืนใหญ่ขึ้นใส่ป้อม
สกัดแสงแพทพันให้บรรลัย
ให้พวกเราตีประดาล้อมหน้าหลัง
พรุ่งนี้เช้าเราจะยกทัพสมทบ

ยิงค่ายอ้อมเสียให้ยับยักทัพไล่
แม็กอยไปกองซุ่มเร่งรุมรบ
อย่าให้ตั้งติดแยกแตกตลบ
ออกประจวบจับไว้ทั้งไพร่พล

(สุนทรโวหาร [ฎ], ๒๕๐๖, ๓.๒ น.๑๔๖)

แม่ทัพหญิงเหล่านี้ทำหน้าที่นำทัพได้ดีไม่แพ้ชาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความเป็นผู้นำ การวางแผนการรบ หรือการมีน้ำใจมุ่งมั่น กล้าหาญเด็ดเดี่ยวในการทำสงคราม เช่น นางเสาวคนธ์เจ็บใจที่ถูกช่วงชิงสุดสาครจึงลอบยิงแค้นนางสุลาลีวัน นางยุพามภากรวี แทนชนิษฐาจึงยกทัพมารบ นางเสาวคนธ์แสดงความกล้าหาญเด็ดเดี่ยวทำทายนางยุพามภากรให้ต่อสู้กันตัวต่อตัวเพื่อไม่ให้ไพร่พลลำบาก นับว่ามีพฤติกรรมสมเป็นนักรบ

แล้วร้องว่านางผกาเรามาพบ	ให้พลรบกันทำไมไม่ใช้การ
แต่ฆ่าฟันกันตายเสียหลายหมื่น	มิได้คืนเดนาฆ่าสงสาร
มาเราสองลองกันประจันบาน	ให้ทหารเห็นทั่วไม่กลัวกัน

(สุนทรโวหาร [ภู่], ๒๕๐๖, ล.๒ น.๑๘๘ - ๑๘๙)

ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะชนบของตัวละครที่เป็นแม่ทัพจะต้องเป็น เช่นนี้ไม่ว่าจะเป็นชายหรือหญิงแต่ในขณะเดียวกัน ผู้แต่งก็ยังคงลักษณะนิสัยแบบหญิงไว้ บางประการไว้ในตัวละครหญิงบางตัว เช่น นางสุวรรณมาลีเกิดความหวาดหวั่นในการที่ต้องรบศึกหนัก ทูลขอคำปรึกษาจากพระอภัยมณีที่เป็นทั้งสวามีและกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้นำทัพโดยตรง ในเรื่องอิเหนา นางบุษบาในร่างอุณากรรณซึ่งเป็นชาย หวาดหวั่นที่ต้องเข้าทำสงครามเพราะเคยเรียนแต่ตำราซึ่งเป็นทฤษฎี ไม่เคยปฏิบัติจริง จนท้าวปะตาระกาหลาต้องลงมาลอบโยนให้คลายความหวาดกลัว เมื่อออกรบ แม้ว่านางจะกล้าเจรจาโต้ตอบกับศัตรู แต่เมื่อเห็นเลือดจากผู้ที่บาดเจ็บล้มตายก็รู้สึกวิงเวียนไม่กล้าเข้าประหารคู่ต่อสู้ ลักษณะเช่นนี้เป็นพฤติกรรมของตัวละครฝ่ายหญิงที่พบเห็นทั่วไปในวรรณคดี

ส่วนในเรื่องอื่นๆ นั้น ตัวละครเอกฝ่ายหญิงไม่ได้มีบทบาทเป็นแม่ทัพ แต่จะแสดงความอ่อนแอ กลัว ตื่นตระหนกกับสงครามเช่นเดียวกับผู้หญิงทั่วไปซึ่งเป็นเพศที่อ่อนแอ ภาพความกลัวของนางเอกที่แสดงออกมานี้จะมีลักษณะตรงข้ามกับภาพของพระเอกที่เข้มแข็งไม่พรั่นพรึงต่ออันตรายใดๆ เป็นการเสริมให้พระเอกมีความกล้าหาญเป็นชายชาติวีรและปกป้องคุ้มครองนางเอกและราษฎรได้ สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความจริงว่าในสมัยโบราณ แม้ว่าหญิงจะมีบทบาทในการรบ แต่หน้าที่การเป็นผู้นำในการรบ และการปกป้องคุ้มครองดูแลพลเมืองก็ยังเป็นของฝ่ายชาย เพราะชายยังมีหน้าที่เป็นผู้นำหลักของสังคมอยู่ แม้ว่าตัวละครหญิงหลายตัวซึ่งมีบทบาทเด่นเช่นนางเอกที่กล่าว

ไปแล้วหรือนางวาลีตัวละครในเรื่องพระอภัยมณี ซึ่งใช้สติปัญญาทำให้อุศเรนเสียชีวิตได้ แต่ตัวละครหญิงก็ยังมีบทบาทจำกัด หลายครั้งที่เกิดปัญหาสาหัส ตัวละครเอกฝ่ายหญิงก็ต้องพึ่งความคิดและกำลังของตัวละครเอกฝ่ายชายดังตัวอย่างเรื่องนางสุวรรณมาลีที่กล่าวมาข้างต้น

๒.๒ ทหารเอก มีบทบาทคาบเกี่ยวกันระหว่างทหารเอกในกองทัพหน้ากับแม่ทัพหน้า แต่ไม่ใช่แม่ทัพหลวง หรือเป็นทหารเอกของพระเอก ทหารเอกมักเป็นตัวละครเอกที่มักปรากฏในบทสงคราม เป็นตัวชูโรงทำให้บทสงครามน่าติดตามยิ่งขึ้น บทบาทของทหารเอกสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าแม่ทัพ หากเปรียบแม่ทัพเป็นศึระะคิดวางแผนการรบ ทหารเอกก็คือแขนขวามีหน้าที่ลงมือปฏิบัติตามแผนที่วางไว้ให้สำเร็จ ผู้แต่งกำหนดบทบาทของทหารเอกไม่ใช่เพียงแค่ปฏิบัติตามแผนเท่านั้น แต่เมื่อเกิดปัญหาหรือภาวะคับขันก็ยังใช้สติปัญญาป้องกันและแก้ไขปัญหาดังๆ ลุล่วงไปได้ด้วยดี ซึ่งเป็นชนบของการสร้างทหารเอกให้มีลักษณะเช่นนี้แทบทั้งสิ้น หลายครั้งที่ทหารเอกมีบทบาทเด่นยิ่งกว่าแม่ทัพ เช่น

เรื่องรามเกียรติ์ หนุมานทำหน้าที่หลายอย่าง สืบข่าวของฝ่ายตรงข้าม หยั่งเชิงและสร้างความปั่นป่วนให้แก่ฝ่ายศัตรู เช่น ตอนที่รบกับอินทรชิต หนุมานแกล้งแพ้จึงถูกจับและขอตายด้วยไฟในที่สุดหนุมานก็ใช้ไฟนั้นเผากรุงลงกา หลายครั้งหนุมานช่วยแก้สถานการณ์ยามที่พระรามพระลักษมณ์ตกอยู่ในภาวะคับขัน เช่น ตอนที่นางเบญกายแปลงเป็นสิดาลอยทวนน้ำมา พระรามและพระลักษมณ์ทรงโศกเศร้ามาก แต่หนุมานสังเกตเห็นความผิดปกติของศพซึ่งไม่ลอยตามน้ำจึงทูลขอพิสูจน์และอาสาจับนางเบญกาย ตอนที่พระลักษมณ์ต้องหอกโมกขศักดิ์ของกุมภกรรณ หนุมานก็เป็นผู้ที่เดินทางไปหาสังกรณีตรีขวานมาแก้ไขให้พระลักษมณ์ฟื้นคืนได้

เรื่องพระอภัยมณี สินสมุทรและสุดสาครมีบทบาทเป็นทหารเอกอย่างชัดเจน สินสมุทรทำหน้าที่ช่วยพระอภัยมณีและนางสุวรรณมาลีสู้รบกับศัตรู ในคราวศึก ๙ ทักษาติเมื่อผลึก สินสมุทรและศรีสุวรรณก็เป็นฝ่ายเข้าต่อสู้กับศัตรูแทนพระอภัยมณี ส่วนสุดสาครมีบทบาทช่วยให้พระอภัยมณีพ้นจากการหลงเสน่ห์รูปนางละเวง

สิ่งหนึ่งที่สังเกตเห็นได้จากตัวละครที่เป็นทหารเอกที่นอกจากจะมีฝีมือ มีสติปัญญาสามารถกล้าหาญแล้ว ยังมีจิตใจที่มีความจงรักภักดีต่อกษัตริย์หรือผู้บังคับบัญชาเป็นอย่างยิ่ง ไม่เคยฝ่าฝืนคำสั่งสักครั้ง แม้ว่าคำสั่งจะให้กระทำสิ่งที่เป็นอันตราย

ถึงชีวิตก็ตาม ซึ่งเป็นการแสดงออกที่แตกต่างจากไพร่พลที่จะหลบหนีเอาตัวรอดเมื่อฝ่ายตนแพ้สงครามดังจะได้กล่าวถึงต่อไป จึงนับว่าตัวละครที่เป็นทหารเอกนี้ได้สืบขนบความคิดเกี่ยวกับหลักการเป็นทหารเอกที่ดี สิ่งที่น่าสนใจให้เห็นความคิดนี้ได้อย่างชัดเจน คือ การแทรกบทสอนของพาลีหรือบทสอนของกุมภกรรณเกี่ยวกับหน้าที่ของข้าราชการที่ดีเข้าไปในเรื่อง*รามเกียรติ์*ซึ่งมีปรากฏในเรื่องอื่นๆ อีกหลายเรื่อง

หากมองในแง่การดำเนินเรื่อง บทบาทของทหารเอกช่วยให้บทสงครามมีสีสัน สนุกสนานชวนติดตามยิ่งขึ้น เพราะผู้แต่งสามารถใช้จินตนาการผูกเรื่องการผจญภัยของทหารเอกให้โลดโผนได้ตามต้องการโดยไม่ต้องรักษาเกียรติให้เป็นตัวละครที่สง่างาม เช่นกษัตริย์ แต่ไม่ว่าจะผูกเรื่องโลดโผนเพียงใดบทบาทและหน้าที่ของทหารเอกก็ยังคงดำเนินตามขนบดังที่กล่าวมาข้างต้นโดยไม่เปลี่ยนแปลง

๒.๓ ที่ปรึกษา หากทหารเอกมีหน้าที่เป็นฝ่ายปฏิบัติงานตามคำสั่งและแผนงานที่วางไว้ ที่ปรึกษาก็จะทำหน้าที่เป็นสภา เมื่อได้ข่าวศึกมาประชิดบ้านเมืองเป็นธรรมเนียมที่กษัตริย์จะต้องประชุมเสนาบดีขุนนาง เพื่อหารือเกี่ยวกับการกำหนดตัวแม่ทัพ และวิธีการทำสงครามให้ได้ชัยชนะ ที่ปรึกษาเหล่านี้มีสิทธิเสนอความเห็นสนับสนุนและหักท้วงได้ แต่กษัตริย์ทรงมีอำนาจมาก การหักท้วงจึงต้องมีวิธีอันเหมาะสม วิธีหนึ่งคือการใช้วิธีแสดงเหตุผลหักท้วง เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน พระยาจักรีทูลยับยั้งพระพันวษาไม่ให้ทรงยกทัพไปรบกับเมืองขนาดเล็กอย่างเชียงใหม่เพราะจะเสื่อมเสียพระเกียรติยศ ส่วนเชียงใหม่จะได้รับเกียรติว่ามีความสำคัญจึงมีเมืองใหญ่อย่างกรุงศรีอยุธยาประสงค์จะทำศึกด้วย อีกวิธีหนึ่งคือการใช้วิธีทางโหราศาสตร์ในกรณีที่ที่ปรึกษาเป็นโหรอาจทำนายฝันหรือสิ่งที่เกิดขึ้นก่อนการรบเพื่อยับยั้งไม่ให้ตัดสินใจพระทัยผิด เช่น เรื่องอิเหนา โหรหลวงทำนายว่าท้าวกะหมังกุหนิงและวิหยาสะกำจะตาขาด ให้งดไม่ยกกองทัพสัก ๗ วัน ที่ปรึกษาจะพิจารณาว่าเรื่องใดเป็นการทำสงครามที่ไม่ก่อประโยชน์หรือไม่เหมาะสม ก็มีสิทธิจะทูลทัดทานและเตือนพระสติได้ ดังนั้นเชื่อว่าที่ปรึกษาจำเป็นต้องตามพระทัยกษัตริย์ทุกเรื่อง หลายเรื่องที่ปรึกษาก็ทำหน้าที่ของตนอย่างสมภาคภูมิ คือกล่าวทูลให้ทรงกระทำสิ่งที่ถูกต้อง แต่หลายเรื่องที่ปรึกษาก็ใช้ความนับถือของผู้คนยุ้งผู้ที่นับถือตนให้ทำผิดก่อศึกสงครามวุ่นวายยืดเยื้อ เช่น เรื่อง*พระอภัยมณี* บาทหลวงที่ออกอุบายให้นางละเวงทำศึกแก้แค้นเมืองผลึกทำให้เกิดศึกต่อมาอย่างไม่หยุดหย่อน เรื่อง*คาวี* ขุนนางของไวยทศสนับสนุนให้ยกกองทัพไปรบกับคาวีเพราะหวังลาภยศจากการ

ทำความชอบในสงคราม ในที่สุดไวยก็ต้องแพ้สงครามและถูกประหารชีวิต เรื่องพระสุธนคำฉันท์ บุโรหิตทูลให้พระสุธนเป็นแม่ทัพไปปราบท้าวจันทน์ภานุเพื่อมุ่งหวังจะพรากรมในห่าไปจากพระสุธน ส่วนใหญ่ที่ปรึกษาจะอยู่ในพระนครเพื่อถวายคำปรึกษา แต่บางเรื่องที่ปรึกษาก็ได้ร่วมอยู่ในกองทัพด้วยเพื่อให้คำปรึกษาเกี่ยวกับการรบที่อาจยืดเยื้อ เช่น เรื่องรามเกียรติ์ พิเภกจะทำหน้าที่เป็นโหร ออกอุบาย ตลอดจนอธิบายวิธีแก้ปัญหาดังๆ เช่น ทำนายว่าไมยราพจะมาลักพระราม เมื่อพระลักษมณ์ต้องหอกโมกขศักดิ์ พิเภกก็แนะนำวิธีแก้ไข

นอกจากนี้ตัวละครหญิงก็มีบทบาทเป็นที่ปรึกษาของกษัตริย์ด้วยการคอยแนะนำ เตือนสติ หรือให้แง่คิด โดยไม่ต้องเกรงว่าจะมีผลร้ายตามมา เพราะตัวละครหญิงเหล่านี้มักจะเป็นผู้ที่อยู่ในครอบครัว เป็นพระมเหสี พระชายา เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน นางเกษรแนะนำพระเจ้าเชียงใหม่ให้ยกนางสร้อยทองถวายพระพันวษาเพื่อหวังพึ่งกองทัพกรุงศรีอยุธยาป้องกันภัยจากกองทัพเชียงใหม่

จะเห็นได้ว่าที่ปรึกษาเหล่านี้มีหน้าที่และบทบาทที่คล้ายคลึงกันจนเป็นแนวปฏิบัติของที่ปรึกษา ซึ่งสะท้อนความจริงในการเตรียมการศึกว่าก่อนที่จะรบกษัตริย์จะส่งกองทัพไปรบ ทรงต้องปรึกษาและได้รับความเห็นชอบในบางเรื่องจากเสนาบดีและขุนนางทั้งหลาย บุคคลเหล่านี้มีสิทธิแสดงความคิดเห็นโดยยึดถือพระเกียรติยศและความร่มเย็นของบ้านเมืองเป็นสำคัญ ซึ่งส่งผลต่อการกำหนดท่าทีและทิศทางการทำสงครามของแต่ละเมืองและการทำสงครามแต่ละครั้งได้

๒.๔ ไพรพล เป็นกำลังสำคัญในการรบซึ่งกองทัพจะขาดมิได้ ไพรพลเหล่านี้มาจากการเรียกเกณฑ์ราษฎรซึ่งมีทั้งเต็มใจและไม่เต็มใจ แต่ในหน้าที่ทุกคนก็ต้องช่วยกัน ยิ่งเกณฑ์ผู้คนได้มาก กองทัพก็จะมีขนาดใหญ่ มีทรัพยากรเป็นที่เกรงขามของศัตรู หลักการเกณฑ์คนก็จะเป็นหลักเดียวกับการคัดเลือกแม่ทัพหรือทหารเอกคือ ต้องเป็นผู้มีวิชา มีฝีมือ และมีความกล้าหาญ ดังนั้นเมื่อจัดเข้ากระบวนทัพแล้วภาพไพรพลในกองทัพของทั้งสองฝ่ายต่างคู่มีความกล้าหาญ อีกเหิมกระหายสงคราม ให้อำนาจในมือที่ได้ทำสงคราม เมื่อต่อสู้ก็กระทำเต็มกำลัง เช่น เรื่องอิเหนา ความพร้อมรบของกองทัพของระตูบุสสีนาซึ่งมีไพรพลที่มีฝีมือ ประสบการณ์ มีวิชาดี และมีอาวุธครบมือ

ทัพหน้าทัพหลังทั้งปวง
บ้างแต่งตัวปลุกเสกเลขยันต์
เนื้อเหนียวหนังเหนียวเชี่ยวชาญ

เคยหักโหมใจมั่งจ้วงประจัญบาน
ทาน้ำมันเคียวมันกินวาน
ห้าวหาญทรหดอดทน

.....
ล้วนถือปืนผาอาวุธ
ปืนหลักยกเกะตราชานกยาง

.....
คาบชุดทองปลายหลายอย่าง
ใส่หลังข้างพลายพังดั่งกัน
(พุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๔๓, น.๑๑๘ - ๑๑๙)

บรรดาโยธาทั้งนั้น
ต่างเข้าบ้านนุกคฤกลี

ก็ชวนกันโห่ร้องอึงมี
สังหารไพร่มรณา
(พุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๔๓, น.๑๑๘ - ๑๑๙)

เรื่องรวมเกียรติ กองทัพของกมุภกรรณที่พร้อมรบ ไพร่พลมีความห้าวหาญอยากทำสงคราม

พลเท้าล้วนเหล้าค้ำแห่ง
ถือดาบศิลาράพัน
ต่างองค์ต่างอวดฤทธิ์ฤทธิ์
เตรียมทั้งรถทรงลงการ

โตด้าล้ำแรงแข็งขัน
บ้างกุมเกาทัณฑ์ลูกยา
กวัดแกว่งอาวุธเงื้อง่า
คอยเสด็จพระยาอสุรี

(พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, ๒๕๐๗, ส.๒ น.๕๒๗ - ๕๒๘)

แต่เมื่อรบกันแล้ว บทบาทของไพร่พลจะเหมือนกับที่แสดงออกในการรบจริง คือ รบกันอย่างดุเดือดอย่างที่ทำสงครามกันจริง เพราะหากพลาดพลั้งอาจเสียชีวิต ขณะเดียวกันจะรุกเมื่อฝ่ายตนเสียเปรียบ และถอยเมื่อฝ่ายตนเสียเปรียบ เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน การรบกันระหว่างกองทัพไทยและกองทัพลาว แบบผลัดกันรุกผลัดกันรับ

พวกไทยให้ครั้นเอาป็นยิง
พวกลาวกลุ่มกลาดดาษดา
ลาวถูกปืนป็นหันเห
บ้างถูกหม้อดินทั้งกลิ้งเกลื่อนไป
ลาวยิงปืนฝังตึงถูกไทย
ย้อย่นร่นถอยหนีลงมา

ขวยหอกกลอกกลิ้งวิ่งเข้าหา
เอวารับมันบั่นโค
บ้างชวนแซซอนซึกไม่ลูกได้
เปลวไฟลุกวามขึ้นปลาลดา
ตายเจ็บปวดไปเป็นหนักหนา
ลาวได้ทีทำสะอึกไป

(ขุนช้างขุนแผน, ๒๕๑๓, น.๒๐๖)

ทำให้การรบของไพร่พลจะช่วยให้แม่ทัพสังเกตและวางแผนการรบหรือแก้กลศึกไปในทิศทางที่ถูกต้องได้ เช่น หากไพร่พลบุกเข้าต่อสู้และล้มตายเป็นจำนวนมาก หรือสู้แล้วค่อยๆ ถอยทัพ แสดงว่าศัตรูเป็นฝ่ายได้เปรียบ ต้องเปลี่ยนวิธีรบ

ในบทสงครามไม่ปรากฏว่าไพร่พลมีบทเจรจาหรือแสดงความคิดเห็น เพราะไพร่พลมีหน้าที่เชื่อฟังและทำตามคำสั่งของแม่ทัพทุกประการ จะสั่งให้บุกโจมตีหรือล่าถอยก็ต้องกระทำตามโดยไม่บิดพลิ้ว แม่ทัพต้องควบคุมไพร่พลได้ ในการศึกษาต่างๆ แม่ทัพของฝ่ายตรงข้ามจึงพยายามจับหรือประหารแม่ทัพของอีกฝ่ายหนึ่ง ถ้าทำให้องค์ทัพฝ่ายตรงข้ามขาดผู้ออกคำสั่งได้สำเร็จ ไพร่พลก็ไม่สามารถจะรวมตัวกันต่อสู้ต่อไปได้ จึงมักปรากฏในตอนท้ายเรื่องราว ฝ่ายที่พ่ายแพ้มักหลบหนีเพราะไม่ยอมเป็นเชลยหรือถูกทหารดู ซึ่งเป็นภาพตรงข้ามกับความฮึกเหิมอยากเข้าสงครามในตอนต้นเรื่อง เช่น เรื่องพระสุธนคำฉันท์ ท้าวจันทภักดีบัญชาให้ไพร่พลเร่งเข้ารบกับศัตรูด้วยคำสั่งที่เฉียบขาด

เหวยใครใดมิแลขามคะคร้ามอรินะแปร

ทั้งปราดจะแลแด

อะมางษ์

โคชอบกอบยศสุนทรขุนวรุตะราง

ขวางขวางโชติศักดิ์ขวาง

ตระศักดิ์

(อิศรานภาพ [อัน], ๒๕๑๖, น.๙๐ - ๙๑)

ภาพไพร่พลของท้าวจันทภักดีฝ่ายแพ้ฝ่ายพระสุธน

อาวุธส้างเลื่อมเลือนล้า

แหลนพุ่งหลาวดำ

แลกฤชกระบี่จรวยจรี

โจมตีโจมตีแลที่

ต้องพลไพร่

พินาษระนาบไปครือ

พลพระดุษโไฟไหม้ปือ

พลท้าวบมิหือ

ก็ตายคือแดนแดนไฟ

(อิศรานภาพ [อัน], ๒๕๑๖, น.๙๑ - ๙๒)

เรื่องควี ความหวาดหวั่นของไพร่พลของไวยัตต์ที่ต้องรบกับรูปนิมิตรที่ฆ่าแล้วไม่ตาย

ต่างคนคิดขยันหวั่นหวาด

เห็นพวกตัวตายกลาดลงมากหลาย

รบพลงถอยหลังกระทั้งนาย

ขุนวายุหลักหลบกระทบกัน

(ศิลปการ, ๒๕๐๘, น.๑๑๔)

ฉะนั้นไพโรพลที่ยังอีกเหิมยินดีอยู่ได้ก็มีแต่ฝ่ายที่ชนะเท่านั้น เพราะนอกจากจะรอดชีวิตแล้วยังจะได้รับการปูนบำเหน็จรางวัลอีกด้วย

ข้อที่น่าสังเกตคือ ไม่ว่าจะ เป็นบทสงครามเรื่องใดก็ตาม ไพโรพลมักปรากฏให้เห็นเป็นการบรรยายภาพนิ่ง หรือภาพเคลื่อนไหว และการบรรยายอารมณ์ความรู้สึกเท่านั้น ผู้แต่งจะบรรยายผ่านความคิดของตน โดยที่ผู้อ่านจะไม่ทราบความคิดของไพโรพลเพราะไม่มีบทเจรจา แต่ต้องสังเกตจากกิริยาอาการที่ปรากฏอย่างชัดเจนในตอนท้ายเรื่อง เมื่อทราบผลของสงคราม การหนีลนลานของไพโรพลที่เป็นการกระทำตามสัญชาตญาณไม่ต่างจากการหนีและความหวาดกลัวของพลเรือน สะท้อนถึงความกลัวภัยสงครามซึ่งนอกจากจะเป็นภาพตรงข้ามกับตอนเริ่มสงครามแล้ว ยังเป็นปรากฏการณ์จริงที่ตรงข้ามกับขนบความคิดที่ทหารต้องกล้าหาญเด็ดเดี่ยวเสมอไม่ว่าจะแพ้หรือชนะสงครามก็ตาม อีกทั้งยังตรงข้ามกับตัวละครกลุ่มอื่นที่กล่าวมาแล้วอีกด้วย

การสร้างและกำหนดบทบาทหน้าที่ของตัวละครในบทสงครามนั้น จะดำเนินการจัดกระบวนการทบทวนและวิธีรับตามความเป็นจริงส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งจะสร้างให้ตัวละครเป็นบุคคลในอุดมคติ มีคุณสมบัติของนักรบที่ดี ทำหน้าที่ของตนเต็มกำลังความสามารถ สมภาคภูมิ เหมาะสมจะเป็นแบบอย่างแก่คนทั้งหลาย แม้แต่ไพโรพลซึ่งไม่มีบทบาทเด่นเท่าตัวละครเอกก็ยังกำหนดให้มีลักษณะแกล้งกล้าอย่างกรบซึ่งสืบขนบความคิดในการทำสงครามตามอุดมการณ์ของสังคม แต่บางครั้งตัวละครประเภทไพโรพลนี้เองที่สะท้อนภาพความเป็นจริงเกี่ยวกับสงครามได้อย่างชัดเจน

๓. ขนบทางความคิดในบทสงคราม

นอกจากบทสงครามจะมีการสืบทอดขนบด้านการลำดับเรื่อง การกำหนดเนื้อหา ตลอดจนหน้าที่และบทบาทของตัวละครแล้ว ยังสังเกตได้ว่ามีความคิดที่ตรงกันปรากฏอยู่ในบทสงครามในวรรณกรรมเรื่องแต่งหลายเรื่อง ซึ่งแสดงถึงการสืบทอดความคิดเหล่านี้และการที่ความคิดเหล่านี้มีอิทธิพลต่อบุคคลและสังคมส่วนรวม ขนบทางความคิดที่ปรากฏมีดังนี้

๓.๑ ขนบความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์และสงคราม เนื่องจากวรรณคดีเลียนแบบชีวิตจริง ดังนั้นสังคมที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องแต่งจึงสะท้อนลักษณะสังคมตาม

ความเป็นจริงด้วย กล่าวคือสังคมในวรรณคดีเรื่องแต่ง ผู้ที่มีสถานภาพสูงสุดคือกษัตริย์ ทรงเป็นศูนย์กลางและได้รับการยอมรับในฐานะผู้นำของชุมชนฝ่ายอาณาจักร ทรงมีหน้าที่สำคัญคือ การปกป้องบ้านเมืองให้มีความร่มเย็นเป็นสุข ซึ่งเป็นลักษณะตรงกับความเป็นจริง กษัตริย์ในบทสงครามจึงทรงมีบทบาทเป็นทั้งผู้ริเริ่มทำสงครามและปกป้องบ้านเมืองจากสงคราม ซึ่งปรากฏความคิดในเรื่องความเกี่ยวข้องระหว่างกษัตริย์กับสงคราม ซ้ำๆ กันในประเด็นต่างๆ ดังนี้

สงครามเป็นเรื่องระดับกษัตริย์ แม้ว่าการทำสงครามดูเหมือนจะเป็นความขัดแย้งระหว่างบ้านเมืองหรือชุมชน แต่ชุมชนโบราณต้องอาศัยผู้นำคือกษัตริย์ สงครามหลายครั้งหลายเรื่องมีสาเหตุมาจากพระประสงค์ เช่น การชิงหญิงงาม การขยายอาณาเขต การรบแผ่แสนยานุภาพ การชว่งชิงความเป็นใหญ่ สิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องส่วนตัวซึ่งนำมาเป็นประเด็นในการก่อสงคราม ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจึงเป็นความขัดแย้งที่เกิดจากกษัตริย์และเป็นการขัดแย้งระดับผู้นำ สิ่งที่ตามมาก็คือถ้ากษัตริย์ทรงนำทัพเองก็ต้องเลือกรบกับแม่ทัพที่เป็นกษัตริย์มีระดับเสมอกัน เช่น พระรามรบกับทศกัณฐ์ ในเรื่องรามเกียรติ์ อนิรุทธรบกับท้าวกรุงผาณในเรื่องอนิรุทธคำฉันท์ หรือถ้าพิจารณาแล้วฝ่ายตรงข้ามมีสถานภาพต่ำกว่า กษัตริย์ก็จะส่งขุนนางที่ไว้วางพระทัยและมันพระทัยในฝีมือการต่อสู้ไปรบแทนพระองค์ เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน ขุนแผนเป็นแม่ทัพของพระพันวษาไปรบกับพระเจ้าเชียงใหม่ นอกจากนี้ผลการรบจะเป็นประการใดขึ้นอยู่กับบทบาทของกษัตริย์เป็นสำคัญว่าทรงให้ต่อสู้ต่อไปหรือถอยทัพ มีพระประสงค์จะยอมแพ้ย่ำศึก หรือพักรบชั่วคราว กองทัพมีหน้าที่ทำตามพระประสงค์ ดังนั้นถ้ากษัตริย์ทรงแพ้สงคราม ถูกจับเป็นเชลย หรือสิ้นพระชนม์ในสนามรบ ก็เป็นอันว่าสงครามสิ้นสุด กองทัพอันประกอบด้วยนายทัพและไพร่พลจะล่าระส่ายแตกพ่ายไปเพราะขาดผู้นำ เนื่องจากการรบส่วนใหญ่ก็รบเพื่อกษัตริย์ทั้งสิ้น ไม่ปรากฏว่ายังมีกองทัพบกที่ยังรบได้โดยปราศจากกษัตริย์ บางเรื่องจะเห็นว่ามีการทำทลายให้รบกันตัวต่อตัว หรือการกระทำยุทธหัตถีเฉพาะผู้นำหรือกษัตริย์ โดยที่กองทัพไม่ต้องรบ เมื่อทราบผลแพ้ชนะถือว่าสงครามสิ้นสุด สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า การสงครามเป็นเรื่องของกษัตริย์โดยแท้

กษัตริย์มีสิทธิขาดในการสงคราม การที่กษัตริย์ได้รับการยอมรับจากชุมชน และมีอำนาจเหนือชุมชนได้ ส่วนหนึ่งมาจากการสะสมบารมีทั้งในอดีตชาติ และกระทำคุณงามความดีในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งมาจากการมีพระชาติกำเนิดที่สูงส่ง ทรง

สืบเชื้อสายจากกลุ่มผู้นำและผู้มีสกุลดี รวมทั้งการผูกโยงความคิดเรื่องกษัตริย์คือเทพ สิ่งเหล่านี้ทำให้กษัตริย์ทรงมีอำนาจสูงสุด สามารถขึ้นเป็นขีต้าย มีสิทธิ์ตัดสินพระทัย เรื่องต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องสำคัญที่เกี่ยวกับบ้านเมืองได้ในฐานะผู้นำชุมชน การทำสงครามก็เป็นสิทธิ์เด็ดขาดของกษัตริย์ในการตัดสินพระทัย ไม่ปรากฏว่ามีวรรณคดี เรื่องแต่งเรื่องใดที่กษัตริย์ทรงปรึกษาขุนนางว่าสมควรเข้าร่วมสงครามหรือก่อสงครามหรือไม่ หากทรงเห็นสมควรก็จะตัดสินพระทัยด้วยพระองค์เอง แม้ว่าผู้ใดจะคัดค้านก็ ไม่เป็นผล เช่น เรื่องรามเกียรติ์ นางมณฑิและพิเภกคัดค้านทศกัณฐ์ให้เลิกทำสงครามและ ส่งนางสีดาคืน ทศกัณฐ์ก็หัวและไม่กระทำตามคำแนะนำ และบางครั้งผู้ที่คัดค้าน ยังได้รับผลร้าย โดยเฉพาะกรณีของพิเภกถูกขับไล่ออกจากเมืองอีกด้วย จะเห็นได้ว่า อำนาจสิทธิ์ขาดในการตัดสินพระทัยอยู่ที่กษัตริย์เป็นสำคัญ กษัตริย์ในบทสงคราม บางเรื่องแม้ว่าจะทรงปรึกษาขุนนาง แต่เป็นการปรึกษาเกี่ยวกับการคัดเลือกแม่ทัพ การ จัดทัพ และวิธีรบเท่านั้น ที่ปรึกษาจึงมีหน้าที่เพียงแนะนำ แต่ไม่มีสิทธิ์ตัดสินใจ

การทำสงครามคือการรักษาเกียรติยศของกษัตริย์ เนื่องจากกษัตริย์ได้รับการยกย่องและนับถือจากคนในสังคมในฐานะผู้นำและมีสถานภาพสูงกว่าบุคคลอื่น ดังนั้นไม่ว่าจะ做什么สิ่งโดยยอต้องทรงคำนึงถึงเกียรติยศและพยายามรักษาเกียรติยศของ พระองค์ บทสงครามในวรรณคดีเรื่องแต่งหลายเรื่องแสดงให้เห็นความคิดในเรื่องดังกล่าว ในกรณีที่มีกองทัพเข้าศึกยกมารุกราน การถูกทำรบ กษัตริย์จึงทรงต้องทำสงครามตอบโต้ เพราะถือว่าถูกหยามเกียรติ หลายเรื่องแม้ว่าจะทรงทราบอยู่ว่าฝ่ายพระองค์เป็นรองหรือ อยู่ในฐานะเสียเปรียบคู่ต่อสู้ หรือทรงทราบชะตากรรมว่าหากเสด็จไปสงครามจะต้องสิ้น พระชนม์ แต่ด้วยขัตติยมานะ ถือว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ ตัดสินพระทัยกระทำการใดแล้ว ก็จะทำไปจนสำเร็จ แม้จะทราบว่าผลบั้นปลายจะเป็นอย่างไรก็ตาม เช่น เรื่อง รามเกียรติ์ อินทรชิตรบจนเหลือแต่ตนเองเพียงลำพังโดยไม่ยอมถอย เรื่องอิเหนา ท้าว กะหมังกุหนิงยกกองทัพไปชิงนางนุชบาให้วิหยาสะก่าโอรส ทั้งๆ ที่โหรทำนายว่าชะตาร้าย ควรดเลื่อนวันยกทัพไป ๗ วัน แต่ก็ยินยอมเพราะขัตติยมานะ ด้วยความรักโอรส และไม่ยอมให้เสียจังหวะในการรบ บทสงครามหลายเรื่องแสดงให้เห็นว่ากษัตริย์ทรง ต่อสู้อย่างกล้าหาญจนกระทั่งวาระสุดท้ายของชีวิต นอกจากการยอมพลีชีวิตในสงคราม แล้ว ยังมีวิธีการรักษาเกียรติที่แสดงออกในลักษณะอื่นๆ อีก เช่น การไม่ยอมสู้รบกับ ผู้ที่มีสถานภาพต่ำกว่า เพราะจะทำให้อีกฝ่ายหนึ่งมีเกียรติได้รับยกย่องว่า มีเมืองใหญ่เป็น

คู่สงคราม หรือถ้าเพียงพล้ำก็จะทำให้อับอายได้ การจัดกระบวนการทำให้ยิ่งใหญ่เกรียงไกร ด้วยจำนวนทหาร และทหารแสดงความฮึกเหิมอยากรบ

ความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์และการทำสงครามทั้งสามประเด็นมีแทรกอยู่ในบทสงครามในวรรณคดีไทยเรื่องแต่งแทบทุกเรื่อง

๓.๒ ขนบความคิดเกี่ยวกับความชอบธรรม

เนื่องจากสงครามทำให้เกิดการพลัดพรากสูญเสียจึงไม่มีใครใฝ่อยากให้เกิดสงคราม ดังนั้นหากฝ่ายใดประสงค์จะก่อสงครามจะต้องมีเหตุผลที่ชอบธรรม พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ (๒๕๓๙, น.๒๕๙) ให้ความหมายคำว่า "ชอบธรรม" ไว้ว่า "ชอบธรรม ว. ถูกตามหลักธรรม, ถูกตามนิตินัย." "ธรรม" ในที่นี้หมายถึงพุทธธรรม หรือหลักปฏิบัติของพุทธศาสนา ส่วน "นิตินัย" "นัย" หมายความว่า ความหมาย แนวทาง แง่ "นิตินัย" หมายถึง แบบแผน เยี่ยงอย่าง ขนบธรรมเนียม ประเพณี เครื่องแนะนำ อูบายอันดี ดังนั้น ความหมายของคำว่า "ชอบธรรม" นอกจากจะเป็นความชอบธรรมที่อิงหลักปฏิบัติของพุทธศาสนาแล้ว ยังตีความว่า เป็นแนวทางที่เป็นแบบแผนหรือธรรมเนียมปฏิบัติซึ่งไม่ต้องอิงหลักพุทธธรรมก็ได้ ความคิดเกี่ยวกับความชอบธรรมที่ปรากฏซ้ำๆ ในบทสงครามก็แบ่งได้เป็น ๒ แนวตามที่กล่าวมาข้างต้น

ธรรมะย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม หากพิจารณาความคิดเกี่ยวกับความชอบธรรมในแง่พุทธศาสนาในบทสงครามมักประกอบด้วยคู่สงคราม ๒ ฝ่าย ซึ่งพยายามเอาชนะกัน แต่เมื่อถึงตอนท้ายเรื่องฝ่ายพระเอกซึ่งผู้แต่งปูพื้นไว้ว่าเป็นฝ่ายที่ประพฤติธรรมและตั้งอยู่ในธรรมมักเป็นฝ่ายที่ได้รับชัยชนะ แต่กว่าจะดำเนินเรื่องมาถึงตอนจบนั้นฝ่ายพระเอกก็ต้องเผชิญอุปสรรคต่างๆ ส่วนใหญ่อุปสรรคที่สร้างขึ้นเพื่อให้พระเอกได้แสดงคุณความดีให้ประจักษ์ และด้วยความดีที่สะสมมาทำให้ได้รับชัยชนะ เช่น เรื่องพระสุธนคำฉันท์ พระสุธนเอาชนะท้าวจันทน์กานท์ที่มารุกรานเมืองอุดรปัญจาได้ นอกจากนี้ยังมีการเสริมรายละเอียดของการเป็นผู้มีธรรมเข้าไปในลักษณะนิสัยของตัวละครที่เป็นพระเอก เช่น ปกครองด้วยพระคุณ มีเมตตาธรรม รู้จักให้อภัย ไม่เจ้าคิดเจ้าแค้น ความคิดเช่นนี้ปรากฏให้เห็นเสมอในบทสงคราม เพราะในการแต่งวรรณคดีไทย ผู้แต่งมิได้มุ่งให้ผู้อ่านได้รับความบันเทิงแต่เพียงอย่างเดียว แต่มักแทรกแง่คิด คำสอนต่างๆ ที่ช่วยประเทืองปัญญาด้วย หลักพุทธธรรมจึงมีปรากฏให้เห็นในวรรณคดีทั้งที่เป็นแนวคิดหลักของเรื่องและข้อคิดแทรกดังที่กล่าวมาแล้ว ผลสรุป

ในบทสงครามของทุกเรื่องมักจะเหมือนกันคือ พระเอกปราบอธรรมได้ ฝ่ายอธรรมอาจจะเสียชีวิต ยอมแพ้ หรือรู้สำนึกบาปบุญคุณโทษ เช่น เรื่องรามเกียรติ์ กุมภกรรณช่วยทศกัณฐ์รบกับพระรามทั้งๆ ที่ทราบว่าการที่ทศกัณฐ์ลักนางสีดาเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง แต่จำเป็นต้องช่วยเหลือเชษฐา ก่อนที่กุมภกรรณจะเสียชีวิตรู้สึกสำนึกผิด จึงได้ขอโทษพระรามแทนทศกัณฐ์และสั่งให้พิเภกตั้งใจรับราชการกับพระราม ส่วนพระเอกซึ่งเป็นฝ่ายที่มีความชอบธรรมย่อมประสบความสำเร็จมีความสุขตามความดีที่ได้ทำมา แสดงให้เห็นอำนาจความดี และกรรมดีย่อมชนะความชั่ว ทำให้ความคิดเกี่ยวกับความชอบธรรมในแง่ที่ดำเนินตามหลักพุทธธรรมเป็นความคิดที่เหมือนกันในทุกเรื่อง

การแสวงหาอำนาจผ่านความชอบธรรม หากความคิดเกี่ยวกับความชอบธรรมในแนวทางแรก คือ "การทำดี" ตามหลักพุทธศาสนา ความคิดอีกแนวทางหนึ่งก็คือ "การทำชอบ" คือการทำสงครามต้องสอดคล้องกับค่านิยมของสังคม เป็นแบบแผนธรรมเนียมที่สังคมยอมรับและปฏิบัติสืบทอดกันมา แม้ว่าตามหลักพุทธศาสนา การสงครามคือการทำบาป เพราะต้องต่อสู้ประหารกันระหว่างกองทัพทั้งสองฝ่าย แต่สงครามก็เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้สำหรับสังคมโบราณ เพราะเป็นวิธีการช่วงชิงกำลังพลและพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ ถึงแม้ว่าจะปรารถนาสงครามหรือไม่ก็ยังคงต้องทำสงครามป้องกันการรุกรานจากเมืองอื่น ผู้นำจึงต้องพยายามแสวงหาวิธีการให้สังคมยอมรับว่าการประกาศสงครามของตนเป็นสิ่งที่ถูกต้องและชอบธรรม ยอมเข้าร่วมสงคราม ในขณะที่เดียวกันหากการตัดสินใจเป็นสิ่งที่ถูกต้องจะทำให้ผู้นำมีอำนาจอันยั่งยืน อันเป็นผลดีต่อผู้นำและต่อการปกครองอีกด้วย

ความคิดเรื่องความชอบธรรมประเภท "ทำชอบ" นี้ปรากฏให้เห็นซ้ำๆ ในตัวละครฝ่ายพระเอกหลายเรื่อง โดยให้พระเอกยังเป็นคนดีตามลักษณะของตัวละครแบบฉบับ แต่จำเป็นต้องทำสงครามปราบปรามหรือตอบโต้ฝ่ายตรงข้ามที่มารุกราน บทสงครามในวรรณคดีเรื่องแต่งมักสร้างให้ฝ่ายตรงข้ามเป็นฝ่ายรุกรานและรังแกฝ่ายพระเอกก่อน พระเอกจึงต้องต่อสู้เพื่อรักษาเกียรติและรักษาผลประโยชน์หรือความสงบสุขของบ้านเมือง การทำสงครามของพระเอกในลักษณะดังกล่าวนับว่าเป็นสิ่งสมควร แม้จะขัดกับหลักพุทธธรรม แต่ผลดีที่เกิดขึ้นนั้นเป็นประโยชน์ที่โลกจะได้รับร่วมกัน ดังนั้นในบทสงครามหลายเรื่องจะเห็นว่าการรบอย่างชอบธรรมนี้ยังรวมไปถึงการร่วมมือกันรบเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม โดยเฉพาะการรบเพื่อป้องกันไม่ให้อำนาจตกไปอยู่ในมือ

คนเลวซึ่งจะก่อให้เกิดความเดือดร้อนทั่วไปทั้งในระดับผู้นำและผู้ใต้ปกครอง การรับลักษณะนี้ถือว่าเป็นการรับเพื่อรักษาธรรมด้วย เช่น เรื่องรามเกียรติ์ ทศกัณฐ์ก่อความเดือดร้อนแก่มนุษย์ เทพ และวานร ทั้งสามกลุ่มจึงร่วมกันทำสงครามกับทศกัณฐ์ เพื่อสร้างความสงบสุข หรือเรื่องพระอภัยมณี พระอภัยมณี นางสุวรรณมาลีและนางละเวงต้องร่วมมือกันรบกับโอรสของนางละเวงเพื่อยุติสงครามระหว่างญาคูหิวดิศ บ้านเมืองจะได้กลับเป็นปกติสุข

วิธีการรับอย่างรักษาเกียรติก็เป็นวิธีการแสดงความชอบธรรมในการทำสงครามอย่างหนึ่งที่มีปรากฏให้เห็นอยู่เสมอในบทสงคราม จึงมีการกำหนดกติกาหรือแบบแผนการรบให้ทั้งสองฝ่ายได้รับยุติธรรมและมีศักยภาพในการรบเสมอกัน เช่น การรบตัวต่อตัวไม่ใช่เล่ห์เพทุบาย ไม่ลอบทำร้ายหรือรุมทำร้าย กำหนดให้ใช้อาวุธและพาหนะประเภทเดียวกัน แบบแผนการรบนี้เป็นอุดมคติซึ่งอาจจะไม่ใช่การรบที่ปฏิบัติกันอยู่จริง แต่สังคมกำหนดว่าเป็นแบบอย่างการรบที่ชอบธรรม ผู้ที่กระทำตามนี้จะได้รับความชอบธรรม ส่วนผู้ที่ไม่ปฏิบัติตาม เช่น เรื่องอุณรุท ท้าวกรุงผาณบัญชาให้กองทัพรุมจับพระอุณรุท ไม่สู้กันตัวต่อตัว ถือว่าขาดความชอบธรรมเพราะเป็นการพยายามเอาชนะอย่างไม่ใสสะอาดไม่สมเป็นนักรบ

อีกวิธีหนึ่งที่ช่วยยืนยันความชอบธรรมของฝ่ายพระเอกซึ่งปรากฏหลังจากสงครามสิ้นสุด คือ การแทรกบททวยเทพหรือราชปราชญ์ออกมาแสดงความยินดีชื่นชมชัยชนะของพระเอก บ้างก็พ้อนำแสดงความสุขที่เกิดจากการที่ฝ่ายพระเอกปราบอธรรมได้หมดสิ้น ทวยเทพหรือราชปราชญ์เหล่านี้เปรียบเสมือนตัวแทนของสังคมที่ยืนยันชัยชนะว่าเกิดจากการกระทำอันชอบธรรม บางเรื่องใช้ธรรมชาติแวดล้อมแทนสังคมลงโทษฝ่ายอธรรม เช่น เรื่องธรรมาธรรมะสงคราม เทวดาฝ่ายอธรรมพ่ายแพ้ความดีของฝ่ายธรรมะ จึงหน้ามืดพลัดตกธรongและถูกธรณีสูบ จะเห็นได้ว่าการที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเห็นว่าตนชอบธรรมฝ่ายเดียวยังไม่เพียงพอ ต้องได้รับการยอมรับจากสังคมโดยรวมและจากฝ่ายตรงข้ามด้วยจึงจะเป็นความชอบธรรมที่นำไปสู่การมีอำนาจเหนือสังคมอย่างยั่งยืน

ด้วยมาตรฐานอย่างเดียวกันนี้ ทำให้ฝ่ายตรงข้าม ซึ่งอาจถูกกำหนดให้เป็นฝ่ายอธรรม ก็ต้องยืนยันความชอบธรรมของตนในการเป็นฝ่ายเริ่มก่อสงคราม ทั้งๆ ที่ไม่เคยมีความบาดหมางกับฝ่ายพระเอกมาก่อน โดยพยายามหาเหตุผลมาอธิบายความชอบธรรมและแสดงว่าตนเป็นฝ่ายถูก เช่น เรื่องอิเหนา วิชาเสกอ้างว่าการ

ทำสงครามชิงนางบุษบาทำตามประเพณีที่มีมาแต่โบราณ ส่วนท้าวกะหมังกุหนิง ในฐานะพระบิดาย่อมต้องช่วยโอรสเป็นธรรมดา เรื่องควาวิ ไวยัตต์อ้างว่าควาวิสังหารท้าว สันนุราชผู้เป็นปิตุลา จึงต้องแก้แค้น แต่ความจริงทั้งท้าวสันนุราชและไวยัตต์ต่างขาด ความชอบธรรม ท้าวสันนุราชหวั่นครอบครองนางจันทร์สุดาชายาของควาวิ ส่วน ไวยัตต์หวั่นสมบัติและบ้านเมืองของท้าวสันนุราชและนางคันธมาลี จึงยกทัพมารบ กับควาวิ

๔. บทสรุป: ความขัดแย้งระหว่างความจริงและชนบในบทสงคราม

แม้ว่าจะมีความพยายามชี้ให้เห็นแง่ดีของสงคราม กล่าวคือเมื่อชนะศึกจะ ได้เลื่อนยศได้รับข้าวของเงินทองเป็นรางวัล เป็นการสร้างเกียรติยศแก่ตนและวงศ์ตระกูล ที่ได้แสดงความกล้าหาญ เพื่อปลุกฝังสำนึกต่อส่วนรวมให้ผู้คนเต็มใจไปรบ ดังจะสังเกต เห็นถึงความยิ่งใหญ่ ความภาคภูมิใจในวีรกรรมเหล่านี้ได้จากชนบในเรื่อง ลำดับ เรื่อง และตัวละครเอก แต่เมื่อศึกษาชนบของตัวละครที่ไม่ใช่ตัวละครเอกและชนบททาง ความคิดในบทสงครามแล้ว ในอีกแง่หนึ่งสงครามเป็นการสนองความประสงค์และส่งเสริม อำนาจผู้นำให้มั่นคง

บทสงครามแสดงให้เห็นว่าการทำสงครามเป็นมหรสพสำหรับกษัตริย์หรือนักรบ ดังภาพการจัดกระบวนทัพอันยิ่งใหญ่ เกรียงไกร มีระเบียบ พร้อมไปด้วยทหาร ออกรบอย่างกล้าหาญ เอาชนะกันด้วยวิธีการอันยุติธรรม สมเป็นชายชาติวีรและมีเกียรติ ในวรรณคดีเรื่องแต่งที่มีบทสงครามแทรกจะมีลักษณะเช่นนี้แทบทุกเรื่อง ทำให้ผู้อ่าน เข้าใจว่าภาพสงครามที่ถูกปรุงแต่งจนงดงามเกินจริงนี้คือความจริง ทั้งที่ภาพสงคราม ในความจริงคือภาพความน่ากลัว ผลของสงครามคือความพลัดพรากและสูญเสีย ซึ่ง ไม่ใช่สิ่งที่ผู้คนปรารถนา

ในวรรณคดีไทยหลายเรื่องบันทึกภาพการไปทัพตามประสบการณ์ เช่น เรื่องนิราศหนองคาย ของหลวงพัฒนาพงศ์ภักดี ซึ่งบันทึกการเดินทางไปปราบฮ่อที่ หนองคาย กล่าวถึงความยากลำบากในการเดินทาง ทัพ เช่น หนทางลำบาก เดินทางทางน้ำ น้ำก็ท่วมศีรษะ จะเดินทางทางบกก็เป็นพื้นที่รกชัฏ ตอนที่ทหารดีใจที่สุดคือตอนที่ ได้ ยกทัพกลับ ในวรรณคดีเรื่องแต่งหลายเรื่องก็สะท้อนให้เห็นภาพความหวาดกลัว ภัยสงครามในลักษณะต่างๆ กัน เช่น เรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ พอทราบข่าวศึก ราษฎร

ก็น้ำซัด ออกสิ้นขวัญหาย ทั้งบ้านเรือนอพยพครอบครัวหนีไปซุกซ่อนตามป่าเขา
เรื่องรามเกียรติ์ และเรื่องขุนช้างขุนแผน สะท้อนให้เห็นว่าผู้คนไม่ออกไปสงครามจึงหลบ
หนี พ่อแม่ก็จะถูกมุลนายต่อว่า ส่วนคนที่เจ็บไข้ก็ต้องจ้างคนไปทัณฑ์ตน เมื่อฝ่ายใด
พ่ายแพ้ ก็จะต้องพ่ายหนีกันไกลหลบล คิดแต่จะเอาตัวรอด ความกลัวอาญาแผ่นดิน
ก็หมดไป ภาพการหนีสงครามของทหารที่พ่ายแพ้จึงดูน่าสงสารและน่าขบขันระคนกัน
เช่น เรื่องอิเหนา ตอนที่ชาวเมืองหน้าด่านรบกับกองทัพของท้าวกะหมังกุหนิง แล้วพ่ายแพ้
แตกหนีไป

บัดนั้น	ชาวเมืองหน้าด่านไม่ทานได้
ต่างทิ้งปืนผาอาวุธไว้	วิ่งวนชนไปออกประตู
ผู้รั้งทั้งปลัดกับหลวงพล	สกัดกันพื้นคนไว้ไม่อยู่
ช้างด้านหลังพังเชือกขวางคูดุ	เหยียบกันไปไม่รู้ว้าไพร่นาย
บ้างโจนจากสนามเพลาะเลาะลัด	บุกพงหลงพลัดเข้าเชิงหวาย
บ้างปืนขึ้นต้นไม้ไล่ตะกาย	จวนตัวกลัวตายเต็มที
लगคนสุดกำลังลงนั่งหอบ	เสียไปไม่กรอบก็วิ่งหนี
แลเห็นพวกเพื่อนว้าไพร	ถ้อยที่ตื่นตระหนกตกใจ
บ้างบุกซัดถัดดงหลงป่า	ไม่รู้ว้าหนทางอยู่ข้างไหน
ต่างคนต่างพลัดกันไป	นายไพรไม่เป็นสมประดี

(พุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๓๓, น.๒๗๕)

วรรณคดีชาวบ้านเรื่องขุนช้างขุนแผนสะท้อนความจริงเรื่องนี้เอาไว้มาก แม้กระทั่งพระเอก
ที่มีฝีมือ เป็นตัวละครแบบฉบับที่ผู้แต่งต้องสร้างให้มีความกล้าหาญดังเช่นพลายแก้วก็ไม่
อยากไปรบ เห็นได้จากเหตุผลที่บอกนางพิมว่าต้องอาสาไปทัณฑ์เพราะเกรงอาญาแผ่นดิน
“ถ้าขึ้นขัดรับสั่งแล้วหลังยับ พี่จึงแข็งใจรับคำสั่งมา” (ขุนช้างขุนแผน, ๒๕๑๓, น.๑๘๑)
นอกจากนี้ในการไปทัณฑ์แม้ว่าทางราชการจะแจกเครื่องแบบและอาวุธ แต่เชื่อว่าจะได้
กินอยู่อย่างสุขสบาย ราษฎรที่ถูกเกณฑ์ทัณฑ์ต้องเตรียมเสบียงและเครื่องใช้ส่วน
ตัวไปเอง เพราะทางราชการไม่ได้แจกให้ ดังตอนที่พลายแก้วไปทัณฑ์ นางศรีประจันก็ให้
ปาวไพรเตรียมข้าวของเป็นไกลหลบล

จากภาพสะท้อนดังกล่าวจะเห็นว่า สงครามเป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา หากจะ
มีเหตุผลที่จำเป็นต้องรบก็เพื่อความอยู่รอดของส่วนรวม และในสายตาของราษฎร
แล้ว สงครามเป็นการช่วงชิงอำนาจระหว่างฝ่ายปกครองที่เป็นผู้ก่อสงคราม ราษฎร

ไม่ได้เป็นชนวนสงคราม ไม่ใช่ผู้ได้รับผลประโยชน์โดยตรง แต่ต้องเป็นผู้ได้รับผลโดยตรง และผลกระทบจากสงคราม เพราะเป็นไพร่พลมีหน้าที่สู้รบตามคำสั่งผู้บังคับบัญชา ดังนั้น หากกองทัพฝ่ายศัตรูมีความกล้าแข็ง ราษฎรที่ถูกเกณฑ์ย่อมเป็นกลุ่มแรกที่เสี่ยงกับความตายโดยไม่มีความหลีกเลี่ยง เช่นเดียวกับเหตุการณ์ที่ปรากฏในเรื่องรามเกียรติ์ ที่แม่ทัพฝ่ายทศกัณฐ์บัญชาให้ไพร่พลสุรอรอบเสียชีวิตมากมาย จึงได้เฉลียวใจว่าวิธีทำศึกไม่ใช่วิธีผล ต้องเปลี่ยนวิธี เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นว่าไพร่พลทั้งหลายมีค่าเป็นเพียงอุปกรณ์หรือองค์ประกอบอย่างหนึ่งในการรบ เช่นเดียวกับพาหนะหรืออาวุธยุทธโธปกรณ์ที่จะช่วยให้สงครามดำเนินต่อไปได้ และแม่ทัพประสงค์จะใช้อย่างไรก็ได้

แม้ความจริงที่สะท้อนจากภาพหรือบทเจรจาในบทสงครามจะแสดงให้เห็นความขัดแย้งระหว่างอุดมคติกับความเป็นจริง ความแตกต่างระหว่างมุมมองของผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง ตลอดจนความปรารถนาการอยู่อย่างสันติที่ตรงข้ามกับภาวะสงคราม อันไม่อาจหลีกเลี่ยงได้เพราะอยู่ในยุคที่ผู้คนยังใช้การรบเป็นเครื่องตัดสินและรักษาอำนาจของตน แต่บทบาทของชนบในบทสงครามคือการสืบทอดแบบแผนทางความคิดเชิงอุดมคติที่เน้นปลูกฝังให้ผู้คนเห็นความสำคัญและประโยชน์ของสงคราม ชี้ว่าการตัดสินใจทำสงครามเป็นสิ่งที่ถูกต้องและชอบธรรม เพื่อให้อยากเข้าร่วมสงคราม โดยมีสิ่งที่สนับสนุนคือวิธีการทำสงครามอย่างมีกติกา มีเกียรติ ดังนั้นด้วยความคิดเกี่ยวกับการทำสงครามแบบอุดมคติอย่างผู้มีอุดมการณ์นี้เอง ความหวังของสามัญชนทั้งหลายที่จะดำเนินชีวิตอย่างเป็นปกติสุข จึงเป็นเพียงความสุขในอุดมคติซึ่งไม่มีวันเป็นจริง

บรรณานุกรม

ชิต บุรทัต. สามัคคีเภทคำฉันท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพฯ: องค์การการค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๑.

ปรมานุชิตชินโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. ลิลิตตะเลงพ่าย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๐.

พิไชยสงครามไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ปรีดีเล, [ม.ป.ป.].

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. ดาหลัง. เล่ม ๑-๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๔.

_____ รามเกียรติ์. เล่ม ๑-๔. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๗.

_____ บทละครเรื่องอุรุทร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๖.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครเรื่องอิเหนา. กรุงเทพฯ: บรรณาคาร, ๒๕๔๓.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. "ธรรมาธรรมะสงคราม," วรรณสารวิจิตร. เล่ม ๒.

- พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๐, หน้า ๑๘๖ - ๒๒๐.
 ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ:
 บริษัทอักษรเจริญทัศน์ (อจท.) จำกัด, ๒๕๓๙.
 ศิลปากร, กรม. บทละครนอกเรื่องควายและสังขศิลป์ชัย. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางจำปา
 วัฒนศิริโรจน์. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘.
 _____, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. พระนคร: ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๑๓.
 _____, อนุพุทธคำฉันท์พร้อมด้วยบันทึกสอบทานและหมายเหตุ. พิมพ์ครั้งที่ ๔.
 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๒.
 สิทธิ ศรีสยาม. นิราศหนองคายวรรณคดีที่ถูกสั่งเผา ผนวกนิราศหนองคาย หลวงพัฒนพงศ์ภักดี.
 กรุงเทพฯ: ฟีน้องแสงธรรม, ๒๕๑๘.
 สุนทรโวหาร [ภู่], พระ. พระอภัยมณี. เล่ม ๑-๒. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๖.
 เสาวนิต จุลวงศ์. "โลกของรามเกียรติ์," วารสารศิลปศาสตร์ ๑:๑ (มกราคม-มิถุนายน, ๒๕๔๔),
 ๖๑-๗๖.
 อิศราภาพ [อัน], พระยา. พระสุนคำฉันท์. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๖.
 _____, อุเทนคำฉันท์. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๐๔.